

УДК 316.42:316.645(477)

В. Віліжінський

ЕМПАТІЯ ТА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРИЧИННО-МОТИВАЦІЙНІ СКЛАДОВІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ

Досліджено значення емпатії та толерантності у виникненні українського патерналізму. Крізь призму історичних подій, що зумовили руйнацію національних традицій врядування, зроблено припущення, що сільська громада та Запорозька Січ були середовищем збереження української автентичності. За цього показані інтеграційні основи українського патерналізму, визначено емпатію та толерантність як мотиваційні фактори становлення українського патерналізму та ідеологічний ґрунт взаємовідносин суб'єктів останнього.

Ключові слова: український патерналізм, національні традиції врядування, суспільна організація, емпатія, толерантність.

Унікальним явищем, що формує суспільну поведінку українців, є особлива форма патерналізму, де останній виступає як незаперечна етнічна цінність та архетип національної поведінки і становить основу суспільної організації. Багатовікові пласти чужоземного досвіду управління значно послабили присутність українського патерналізму в сучасній практиці врядування, але він достатньо був витриманий стійкістю національного характеру. У першочергових дослідженнях було зроблено спробу виокремити властиві українському патерналізму риси, знайти його сутнісну складову як альтернативу класичному поняттю. Але за цього залишився не дослідженим мотиваційний фактор, що відіграв своєрідно “цементуючу” роль у становленні патерналістських традицій в Україні.

Вперше критичний аналіз патерналізму було проведено Дж. Локком. На його правові аспекти та недоліки вказували вчені С. Алексєєв та А. Ларін. Вивченням патерналістського типу державної політики по відношенню до жінок займалися Т. Мельник, Н. Грицяк, К. Левченко та Л. Смоляр. Над дослідженням сутності та типології патерналізму працював В. Сусак.

Водночас аналіз свідчить про відсутність достатніх об'єктивних досліджень щодо вивчення сутності мотиваційного фактора, що спричинив формування українського патерналізму.

Мета статті – дослідження природи мотиваційного фактора, що спричинив виникнення та розвиток українського патерналізму як сутнісної основи національного врядування. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:

- з'ясувати історичні причини занепаду національних традицій врядування;
- проаналізувати роль емпатії та толерантності як складових мотиваційного фактора у становленні українського патерналізму.

Як показали історичні дослідження, формування української нації відбувалося відповідно до примордіалістського підходу, тобто вона існувала як соціальна спільнота, що є мало чи не первинною формою людського перебування на Землі [1]. Це дає підстави стверджувати про наявність століттями нажитого, багатовікового пласту матеріальної та духовної практики української спільноти. Проте такий спосіб формування соціуму

потребував відповідних природно-кліматичних умов, які були обумовленні географічним положенням української землі. Так, Чорне море служить її політичною та господарською основою, адже сюди течуть всі ріки, окрім Північного Заходу, що належить до Балтійської річкової системи. Територія України пронизана величезною кількістю річок, які мали значний вплив на життя українського народу та формували українську національність і державність [2]. Тому ландшафтно-кліматичні особливості українських просторів могли забезпечити належні умови формування, власне, патерналізму з українським відтінком.

Соціальний ракурс таких умов полягав у родово-общинному способі організації. Сутнісна основа українського патерналізму закладалася під час руйнації родів, де була сильною батьківська влада та відбувалося формування сусідських общин. Йдеться про розширення соціального діапазону українського патерналізму. Досить влучно цей процес ілюструється у М. Грушевського: “Коли широкі роди розбилися, ослабили старі зв’язки, на місце кровного споріднення все більшого значення стало набувати сусідство, близькість не походження, а мешкання. Сім’ї, які мешкали разом, хоч би й були не одного роду, не одного походження, порішували: вести всякі справи, що займали всю околицю, за спільною радою “віча” “старців”, себто старших з усіх сімей... Люди сходились на певні місця, де правили суд над провинниками, вишукували злодіїв, спільними силами ставили собі “город”, себто місце обгороджене... город ставав головою більшої околиці: як він рішав, так і робили села...” [3].

Такий стан справ передбачав формування своєрідних адміністративно-територіальних одиниць, де повноцінно функціонувало самоврядування на основі матеріальної та ціннісної самодостатності. Таке самоутворення носило назви “мир”, або “верв”, а тепер формалізується в сучасному законодавстві як територіальна громада [4]. Демократична ж традиція врядування громадою передбачала наявність головної персони як гаранта соціально-економічної стабільності.

Український патерналізм тримався непорушно до кінця правління Аскольда та Діра і далі почасти знаходив своє відображення у каденціях володарів України князівсько-гетьманської доби. Національна традиція врядування вимагала твердої влади першої особи в умовах вічевого обмеження, яка відігравала роль своєрідного регулятора суспільних відносин. А його відсутність або управлінська слабкість не завжди задовольняла давньоукраїнське суспільство, адже тодішня Русь не була достатньо централізованою державою, де, супроводжуючись запеклою внутрішньою боротьбою, досить часто виникали сепаратистські настрої.

Цей період ознаменувався крахом основ традиції українського патерналізму, що виключав повну залежність від авторитету старшого, який мав право владарювати тільки за колективно заданим управлінським напрямком. Наприклад, така традиція збереглася у селах волоського права західноукраїнських земель XIII – XVIII ст., що не входили до більших адміністративно-територіальних одиниць державного формування. Тут обов’язковість виконання прийнятого рішення на загальних зборах сільської громади поширювалася не тільки на простих її жителів, а й на представників князівської родини [5]. Спільно ухвалене рішення було найціннішим продуктом, певним досягненням громади, в якому акумулювалася загальна ідея і здійснювався контроль за його виконанням.

Наслідки за невиконання рішення громади знаходимо ще в Київській Русі. Крашою ілюстрацією цього став фатальний приклад київського князя Ігоря, який, знехтувавши древлянськими законами, прагнув повторного збору полюддя (данини) і тому за рішенням древлянської громади жорстоко за це поплатився [6]. Такий випадок вдало

характеризує непримиренність національних традицій врядування перед чужоземними, адже не дарма древлянські послы саме так характеризували князя Ігоря дружині останнього: "...був твій муж як вовк, розкрадав і грабував, а наші князі добрі, бо вони лад навели на древлянській землі..." [7].

Український патерналізм як національний устрій, лад, сформований відповідно до потреб автохтонного населення, де управління здійснювалося справедливо обраною, рівною за соціальним статусом особою та у межах чітко визначених громадою повноважень, подекуди зазнавав зовнішніх та внутрішніх впливів. Так, у результаті управлінської кризи 862 р., слов'янами до керівництва були запрошені варяги: "Пошукаємо собі князя, який володів би нами і судив би по правді... І прийшли за море до варягів... і сказали їм чудь, слов'яни і кривичі: – земля наша велика й багата, а ладу в ній нема. То прийдіть князювати і володіти нами" [8]. Це означало залучення іноземних форм та методів управління, що значно похитнули усталені особливості управління та відкрили альтернативу національним традиціям врядування.

Як вважають Г. Швидько та В. Романов, монархічна традиція отримала свою легалізацію та легітимізацію із прийняттям князем Володимиром християнства у 988 р. Релігійна реформа призвела до формування необмеженої влади та відповідної моделі політичної культури. Було зруйновано систему традиційних духовних цінностей народу, втрачено язичницькі знання (медичні, астрономічні, сільськогосподарські), загальмовано розвиток давньоукраїнської культури. І що головне – встановлення панування грубої політичної волі над природними традиціями задали далеко не найкращі перспективи майбутнього [9].

Наступним чинником, що вплинув на руйнацію національних традицій врядування стала монголо-татарська навала. Нова влада значно посилювала самодержавне управління, адже джерелом князівської влади вже було не запрошення на князювання через віче, а отримання ярлика від сюзерена-хана [10]. Крім того, на думку Г. Швидько та В. Романов, в умовах суб'єктивної волі нового сюзерена в політичне життя стали проникати зрада, наклеп, авантюризм тощо [11]. Зовнішні впливи привносили інноваційні зміни у відносинах в українському суспільстві та створювали нову, традиційно неприйнятну систему цінностей, що відкидала існуючу.

Ще одним фактором, що вплинув на витіснення традиції національного патерналізму стало Магдебурзьке право. В умовах розвитку громади за його зразком відбулися своєрідні зміни у самій системі соціальних відносин. Якщо українська автохтонна традиція передбачала безкорисливу, зведену на кровноспоріднених чи сусідських зв'язках модель відносин, то стрімкий розвиток ремесла і торгівлі самоуправлінських міст вибудував модель на основі кооперативних зв'язків. Лихварський егоїзм, відкривши епоху первісного нагромадження капіталу на території України, сформував нову суспільну касту – заможних міщан, які бажали урядуватися далеко не за українськими традиціями.

Розглядаючи історичні умови розвитку українського патерналізму та розкриваючи сутність його становлення, можна зробити припущення, що середовищем збереження цього явища стали сільські громади в особі селянства та козацтво, представлене Запорозькою Січчю. Зрозуміло, що відносини в них будувалися на міжособистісних та міжгрупових зв'язках, де ідеологічною основою була емпатія та толерантність.

При характеристиці громади особливого значення набуває аспект соціально-психологічної спільності, загальних інтересів та цінностей. На думку американського

соціолога Р. Нісбета, термін “громада” розвивався ще у XVIII – XIX ст. і передбачав форми відносин, що характеризуються високим ступенем інтимності, емоційною глибиною, моральною відданістю, соціальним зв’язком і тривалістю. “Громада заснована на людині, – пише Нісбет, – яка осягається скоріше в її цілісності, ніж у тій чи іншій з її ролей, взятих окремо, що вона може виконувати у певному соціальному строю... Громада є сплав почуття і думки, традиції і відданості, членства і волі. Її можна виявити або вона може бути символічно виражена в локальній місцевості, у релігії, нації, расі, професії, або русі” [12].

Незначна демографічна концентрація в українських автохтонних поселеннях, що склали громади, значно вплинула на стан міжособистісних та між групових відносин. Щільність проживання українців давала безперешкодну можливість розвитку глибоких комунікативних зв’язків та формувала традицію відкритості, яка своєю чергою створила майже найвищий щабель міжособистісних відносин – родинних. Як відомо, сутність таких відносин полягає у природженій рівності, відносно слабкій відповідальності за недотримання родинної субординації та “безкоштовній” взаємовиручці.

За цього характерною особливістю патерналізму також є перенесення сімейних ролей на інші сфери соціальної діяльності [13]. Особливо вона проявляється в українському патерналізмі, адже його історична гілка перебуває ще у витках родового ладу давніх слов’ян. У них осередком культу предків у значенні охоронця родичів був рід із породіллями, тобто дідусь з бабусями (натяк на колишню полігамію у слов’ян). Пізніше цей предок шанувався під назвою “чури”, в церковно-слов’янському розумінні “щури”. У наші дні ця назва збереглася у слові пращур. Значення цього діда-родоначальника як охоронця родичів збереглося в заклинанні: “чур мене”, тобто бережи мене, діду [14]. У життєво-практичних реаліях авторитет такого діда-захисника ототожнювався із сильною рукою та мудрістю старійшини роду чи вождя племені.

Своєрідним консервативним середовищем для українських патерналістських традицій також стала Запорозька Січ. Вона уособлювала унікальне явище світового масштабу – козацтво. Надто поверховими є наведені вітчизняними істориками причини щодо його появи на теренах України. Адже це не тільки кріпосницький та релігійний гніт, потреба в обороні кордонів, наявність незаселених територій, але передусім це реакція автентичної демократії українського суспільства на запровадження неконтрольованого самодержавства. Українська нація таким чином виробила своєрідний імунітет та змогла відродити автентичність суспільної організації, адже традиції справедливості, суспільної рівності, взаємоконтролю, поваги, солідарності, спільного прийняття рішень – саме ці ідейні основи сповідувала стара Січ.

Тут ніхто не міг піднятися та возвеличитися над іншими, незалежно від того, яку посаду займав, адже отримував повноваження через принизливі обряди, що підтверджували його звичайне походження. Одним із таких звичаїв, що не допускав зазнайства та зарозуміння посадовими особами після отримання влади був обряд обрання кошового отамана. Як пише Д. Яворницький, якщо козак відмовлявся бути обраним кошовим отаманом, то його двоє брали за руки, ще двоє або троє штовхали ззаду, а декілька в боки і вели на площу приказуючи: “Іду, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном”. А після вручення булави, старі січові козаки, “сивоусые диды, славные низовые лицари”, почергово підходили до нього і висипали на його бриту голову пісок, а якщо тоді була дощова погода, то змазували маківку голови грязюкою, на знак того, щоб не забував про своє низьке походження і не піднімався над усім товариством [15].

Умови проживання як в громадах, так і в Запорозькій Січі, сприяли появі двох почуттів, які в подальшому і склали основу національних традицій врядування. Проживання на мінімальній географічній близькості, повсякденна праця сприяли встановленню потужних комунікативних зв'язків, породжували в кожній людині емпатію, взаєморозуміння та показували ідентичність у потребах. Така ж відкритість побутувала не тільки у сімейних чи сусідських відносинах, а й була нормою у виробничих та управлінських. Голова громади повинен був знати всі потреби та труднощі своїх побратимів, щоб належно скоординувати їх вирішення, адже це був староста (старець), обираючи якого населення керувалося певними критеріями: він мав бути добрим і вмів би за людьми постояти [16].

Поряд із емпатією з'являється почуття толерантності. Якщо Д. Донцов розцінює толерантність як одну із причин слабкості українського етносу [17], то М. Степико зазначає, що: "сама українська неагресивність породила одну з найгуманніших людських рис, якою можуть пишатися українці – це толерантність, терпіння, приязнь до ближнього, до сусіда і просто чужого" [18]. В даному випадку не доцільно сприймати толерантність як просто терпимість. На думку А. Бандурки: "...вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням...". Вишукуючи різницю, автор стверджує: "Терпимість йде від вищого до нижчого; індивідууми, котрі одержали перевагу через кращу освіту чи оточення, терпляче поводяться з тими, хто знає менше. Толерантність, на відміну від терпимості, поважає іншого як рівного, і відчуває гордість через те, що не ставиться до нього зверхньо; тому цю чесноту з меншою ймовірністю омани називають повагою до іншого..." [19]. Отже, як бачимо на рис. 1 толерантність як і емпатія стала своєрідним зв'язуючим матеріалом при формуванні традиційних основ українського патерналізму.

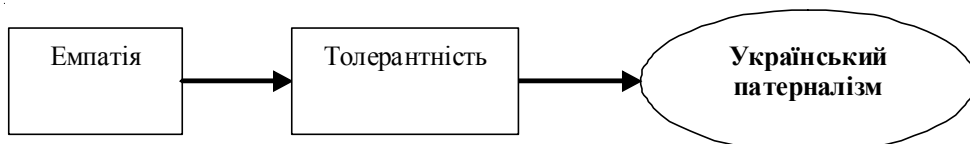

Рис. 1. Мотиваційний аспект українського патерналізму

На таких умовах будуються взаємовідносини між кожною частинкою давнього українського суспільства. Першочергово це стосувалося громади чи певного колективу. Адже характерною рисою української автентичності була здатність до постійного творення соціальних груп різного спрямування та виду діяльності, незалежно від державного ладу. І взагалі, відповідно до своєї етнічної суті, українець є категоричним противником будь-якого насильства й при цьому має здатність створювати громадські організації, що засновані на взаємній згоді та гідності їх членів. Кожна із цих груп (освітніх та військових організацій, братств) є оптимальним середовищем для визрівання певних традицій [20]. Такі об'єднання помітно вирізняються своєю малою чисельністю і рівноправністю товаришів. В тих асоціаціях, де потрібен голова або отаман, його обирають і слухаються, адже саме йому довірили владу. За кращу його компетентність та обізнаність в тій чи іншій справі, нагородою є пошана і повага, а не більший пайок із заробітку [21]. Така асоціація мала спільну касу і всі прибутки ділила порівну [22].

Подібні українські асоціації стали засобом досягнення професійної солідарності, адже проявлялися для підтримки своїх побратимів-співвітчизників. Достатньо влучно описав їхню діяльність І. Франко: “Ті робітницькі громади і спілки вже й тепер роблять добра для робучих людей: вони скликають робучих на спільні наради, видають газети для навчання і забави робітників, видають також потрібні книжечки, уділюють своїм товаришам-робітникам грошові або другі заповоги, щоби рятувати їх в разях слабості і безробітці, єднають для своїх товаришів-робітників безплатних лікарів у недугах і адвокатів у справах судових, працюють над тим щоби переводити своїх заступників у ради громадські, повітові, крайові сейми та державні, а вкінці дбають і то, щоби товариші-робітники самі своєю волею сходилися в спілки господарські та ремісничі, склалися своїми знаряддями, ґрунтами, худобою і грішми і таким способом, працюючи при купі, рятували одні одних і привикали до спільності та дружності” [23].

Ілюстрована І. Франком взаємодія ставала можливою в умовах пережитої емпатії, толерантності, поваги та довіри, що стали мотивом та причиною розвитку українського патерналізму. Географічно такі традиції особливо знайшли свій розвиток на західноукраїнських землях і в часі сягнули аж ХХ ст.

Автентичність національних управлінських традицій проявилася і в Наддніпрянській Україні. Так, в 30-х рр. ХХ ст. розпочалася запекла боротьба Москви й українського села, коли влада нав’язувала радгоспну, тобто надто централізовану та чужу форму організації. Українське селянство як практично єдиний автентичний прошарок національного конгломерату просто не мало це прийняти. Тому, супроводжуючись “колоніальною війною” 1932 – 1933 рр. та її смертоносними наслідками, все ж був зедебільшого встановлений новий тип сільської організації – колгосп, який прийняло українське село тому, що значно ближче знаходився до традиційної української моделі суспільної організації [24]. Отже, саме у такий спосіб український соціум боронив національні традиції врядування.

З метою визначення сутності мотиваційного фактора, що спричинив формування українського патерналізму в статті виокремлено історичні чинники нищення національних традицій врядування. До них потрібно віднести: запрошення іноземців до управління Київською державою у 882 р.; запровадження християнства Володимиром Великим у Київській Русі; монголо-татарське нашествя на українські землі; запровадження поряд із автохтонними громадами Магдебурзького права в містах України.

Середовищем становлення українських національних традицій врядування в умовах іноземного поневолення стали сільські громади та Запорозька Січ. За цього розвитку патерналістських традицій відбувався в умовах людського співпереживання (емпатії), що особливо стала дієвою через незначне демографічне навантаження. Проживання в умовах співпереживання дозволило людям бачити внутрішній світ одне одного, однаково реагувати на реальність та спільно долати життєві труднощі. Тому за таких умов зароджується терпляче ставлення однієї особи до іншої. З часом все це породжує найвищу форму прояву терпимості – толерантність. Сутність толерантності, як відомо, проявляється не просто в терпінні, а повазі до людини та її прав, незалежно від майнового цензу, соціального становища і гордості за наявність такого почуття. Тому в умовах зовнішніх небезпек стає можливим відродження українського патерналізму, де старший цінує і поважає своїх підлеглих та кориться їхній волі. Саме на такий основі формувалися управлінські відносини українського соціуму.

Проте відродження національних традицій врядування у формі козацтва та українських громад отримало в подальшому випробовування Литовсько-Польською експансією, імперським періодом та радянським тоталітаризмом. Тому на сучасному етапі вищеназвані цінності здебільшого втратили суспільну вагу. Зокрема, таких чеснот також позбавлена й управлінська сфера.

Суспільні перетворення сьогодення, що безпосередньо стосуються управління, не можуть проводитися без ідеологічно-сутнісної основи, яку становлять автентичні управлінські цінності, зокрема національний патерналізм. Тому першочерговим завданням при підготовці реформ управлінської сфери має стати їх відродження та практичне застосування.

Перспектива подальших наукових розвідок передбачає дослідження сучасних моделей місцевого самоврядування в Польщі, Австрії, Угорщині і Румунії та їхнього впливу на сучасну систему місцевого самоврядування в Україні.

Література

1. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування [Текст] : монографія / М. Т. Степико. — К. : [б. в.], 2011. — С. 10.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України [Текст] : у 2 т. Т. 1 / Д. Дорошенко. — К. : [б. в.], 1992. — С. 28.
3. Козюра І. В. Самоврядні традиції східних слов'ян / І. В. Козюра // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика [Текст] : наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (8 квітня 2011 р.) : у 2 ч. Ч. 2. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. — С. 148.
4. Історія української культури [Електронний ресурс] : у 2 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult208.htm>.
5. Шандра Р. Організація сільського самоврядування за волоцьким правом на західноукраїнських землях у XIII – XVIII ст. / Р. Шандра // Підприємництво, господарство і право [Текст]. — 2009. — № 1. — С. 87.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями [Текст] / М. Грушевський. — Донецьк : [б. в.], 2009. — С. 61.
7. Спадщина поколінь. Прадавні українські літературні пам'ятки // Повість минулих літ [Текст]. — К. : [б. в.], 2005. — С. 100.
8. Там само. — С. 101.
9. Швидько Г. Державне управління і місцеве самоврядування в Україні: історичний нарис [Текст] : [навч. посіб.] : у 2 ч. Ч. 1 / Г. Швидько, В. Романов. — К. : [б. в.], 1997. — С. 16.
10. Олійник О. “Урядування” в літописній традиції Київської Русі / О. Олійник // Збірник наукових праць НАДУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2011_2/txts/Oliynyk.pdf.
11. Швидько Г. Державне управління і місцеве самоврядування в Україні: історичний нарис... — С. 30, 31.
12. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування [Текст] / С. Є. Саханенко. — Одеса : [б. в.], 2001. — С. 83.
13. Енциклопедія державного управління [Текст] : у 8 т. Т. 1/ наук.-ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова) [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. При Президентові України. — Х. : [б. в.], 2011. — С. 432.

14. Ключевский В. О. Почитание предков [Текст] : сочинения : в 9 т. Т. 1. Ч. 1: Курс русской истории / В. О. Ключевский. — М. : [б. в.], 1987. — С. 133, 134.
15. Яворницький Д. История запорозьких казаков [Текст] / Д. Яворницький. — К. : [б. и.], 1990. — С. 167.
16. Історія української культури...
17. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов // Твори [Текст]. — Львів : [б. в.], 2001. — С. 251.
18. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) [Текст] / М. Т. Степико. — К. : [б. в.], 1998. — С. 201.
19. Бандурка А. Толерантність чи терпимість? / А. Бандурка // Українська правда [Електронний ресурс]. — 2012. — 3 берез. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/03/3/6959888>.
20. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення [Текст] : монографія / за заг. ред. В. М. Князева. — К. : [б. в.], 2010. — С. 35.
21. Антонович В. Б. Три національні типи народні. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори [Текст] / В. Б. Антонович. — К. : [б. в.], 1995. — С. 97.
22. Липа Ю. Призначення України [Текст] / Ю. Липа. — К. : [б. в.], 1997 — С. 86.
23. Франко І. Я. Чого хоче галицька робітницька громада? / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45. Кн. 2. — К. : [б. в.], 1986 — С. 151, 152.
24. Липа Ю. Призначення України... — С. 221, 222.

V. Vilzhinskyi

EMPATHY AND TOLERANCE AS CAUSAL AND MOTIVATIONAL COMPONENTS OF UKRAINIAN PATERNALISM FORMATION

The value of empathy and tolerance in occurrence of Ukrainian paternalism is studied. Through the prism of historical events, which led to the destruction of the national traditions of governance, it has been suggested that the village community and Zaporizhska Sich were the place of preservation of Ukrainian authenticity. Thus the integration basics of Ukrainian paternalism are shown; empathy and tolerance are defined as the motivational factors of Ukrainian paternalism and ideological ground with the relationship between the latter.

Key words: Ukrainian paternalism, national traditions of governance, social organization, empathy, tolerance.